

STANISŁAW WILK SDB

ORDYNARIAT ARCYBISKUPI W POZNANIU

W badaniach nad ustrojem i organizacją Kościoła w Polsce w XIX i XX w. nie wyjaśniono dotychczas w sposób zadowalający kwestii własnego urzędu administracyjnego arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich, nazywanego powszechnie ordynariatem arcybiskupim. Wprawdzie ks. Józef Nowacki dość obszernie omawia dzieje dworu biskupiego oraz organizację kurii i nadwornej kancelarii biskupów i arcybiskupów poznańskich, ale organizacji ordynariatu w XIX i XX w. poświęcił zaledwie kilka zdań. Stwierdził on m.in., że „Kurii Arcybiskupiej przewodniczy sam arcybiskup, należą do niej także 2-3 radcowie, asesor, dyrektor kancelarii, 4 sekretarze i 2 kursorowie. Ściśle z nią związane są Rada Ordynariatu z wiceprezesem i 4 radcami oraz Sąd Administracyjny z 4 radcami i gronem egzaminatorów prosynodalnych. Za arcybiskupa Juliusza Dindera (1886-1890) ustala się dla kurii arcybiskupiej nazwa: Ordynariat Arcybiskupi, która utrzymuje się aż do r. 1927”¹ Z wykładu ks. J. Nowackiego wynika, że przedstawiona struktura organizacyjna kurii arcybiskupiej czyli ordynariatu funkcjonowała od 1824 r. Tymczasem dane te odpowiadają prawdzie jedynie w odniesieniu do ostatnich lat istnienia tej instytucji. W związku z tym wydaje się chyba wystarczająco uzasadnione podjęcie bardziej szczegółowego omówienia zagadnień związanych z powstaniem, organizacją i funkcjonowaniem tego specyficznego w ustroju Kościoła w Polsce urzędu administracyjnego arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich².

Nazwa „ordynariat” została przejęta z ustroju diecezji niemieckich. Na teren polski, tzn. archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej wprowadziły ją

¹ *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2. *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964 s. 133.

² W najnowszej i najlepszej dotychczas pracy poświęconej ustrojowi i organizacji Kościoła w Polsce *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918)*, opublikowanej w Krakowie w 1980 r., pióra ks. prof. B. Kumora, kwestie te również zostały pominięte.

władze pruskie, które w korespondencji z arcybiskupami używały określenia „Erzbischöfliche Ordinariat”³ Nazwa ta w szerszym znaczeniu może być używana jako synonim kurii diecezjalnej, natomiast w węższym oznacza urząd administracyjny wikariusza generalnego⁴ Za rządów abpa Leona Przyłuskiego (1845-1865) nazwa „ordynariat” prawdopodobnie przyjęła się i w korespondencji wewnętrznej między konsystorzami a arcybiskupem o czym pośrednio świadczy zaprowadzenie osobnej registratury akt Ordynariatu⁵ W powszechne użycie – jak stwierdza ks. Nowacki – weszła za abpa J. Dindera w latach 1886-1890⁶ W dokumentach łacińskich dla określenia Ordynariatu używano nazwy Curia Archiepiscopalis⁷

Arcybiskupi gnieźnieńscy i poznańscy wykonywali swą pasterską władzę rządzenia przy pomocy konsystorzy generalnych w Gnieźnie i w Poznaniu. Pierwsi arcybiskupi: Tymoteusz Gorzeński (1821-1825), Teofil Wolicki (1828-1829) i Marcin Dunin (1831-1842) ze względu na usiłowania rządu pruskiego, dążącego do zniesienia archidiecezji gnieźnieńskiej, nie rozwijali własnego urzędu administracyjnego, ale starali się podkreślać rolę i znaczenie obydwu konsystorzy, a zwłaszcza gnieźnieńskiego. Co więcej, zmuszeni byli do długotrwałych starań i do przeprowadzania żmudnych pertraktacji z rządem pruskim o ich zachowanie, jako osobnych, centralnych organów administracyjnych w archidiecezjach. Arcybiskup T. Wolicki w 1828 r. uzyskał od rządu pruskiego uposażenie dla dwóch konsystorzy i w rok później je zorganizował. Arcybiskup M. Dunin w 1831 r. przeprowadził ich reorganizację⁸ W tym czasie Ordynariat jako osobny urząd praktycznie nie istniał, ponieważ jego skład w zasadzie ograniczał się do dwóch osób: arcybiskupa i jego sekretarza, który jednocześnie pełnił obowiązki kapelana⁹ Przy załatwianiu większej liczby spraw, wymagających tym samym zaangażowania większej liczby osób, ordynariusz mógł doraźnie korzystać z pomocy pracowników konsysto-

³ O tytułach stosowanych w korespondencji władz rządowych z władzami duchownymi zob. E. Kienitz. *Generalvikar und Offizial auf Grund des Codex Iuris Canonici*. Freiburg im Breisgau 1931 s. 49-50.

⁴ G. May; *Ordinariat*. [W:] *Lexikon für Theologie und Kirche*. Aufl. 2. Bd. 7. Freiburg 1962 kol. 1209 (dalej cyt.: LThK).

⁵ Nowacki, jw. s. 172; ks. kan. K. Richter „w początkach 1864 r. przekazał ks. Jabczyńskiemu zaległe akta ordynariatu”. Z. Zieliński. *Kościół katolicki w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1848-1865*. Lublin 1973 s. 309.

⁶ Nowacki, jw. s. 133.

⁷ *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesis posnaniensis 1910-1921* (dalej cyt.: *Elenchus posn.*); *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesium gnesnensis et posnaniensis 1922-1926* (dalej cyt.: *Elenchus*). Do 1910 r. mianem Curia lub Curia Archiepiscopalis oznaczano kancelarię ordynariusza.

⁸ M. Fąka. *Stan prawny Kościoła katolickiego w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815-1850 w świetle prawa pruskiego*. Warszawa 1975 s. 130-141; Zieliński, jw. s. 55-56.

⁹ *Elenchus posn. 1843*.

rza poznańskiego i członków kapituły katedralnej poznańskiej, zlecając im wykonanie poszczególnych zadań.

Takiego stanu rzeczy nie można było utrzymywać przez dłuższy czas, ponieważ stale wzrastała liczba spraw przedkładanych ordynariuszowi z terenu obydwu archidiecezji. Dlatego chyba abp L. Przyłuski (1845-1865) w pierwszych latach swoich rządów zatroszczył się o zorganizowanie własnego urzędu administracyjnego. On też postarał się o osobny etat dla tej instytucji nazywanej niekiedy Biurem Prezydialnym Arcybiskupa, a niekiedy Ordynariatem¹⁰ W jego skład poza Ordynariuszem wchodził jeden lub dwóch radców ordynariatu oraz trzej pracownicy kancelarii: sekretarz, registrator i kancelista¹¹. Brak bardziej szczegółowych danych z okresu rządów abpa Mieczysława Halki Ledóchowskiego nie pozwala na stwierdzenie, czy w latach 1865-1874 tzn. przed uwięzieniem arcybiskupa przez władze pruskie, nastąpiły jakieś zmiany w strukturze organizacyjnej Ordynariatu. Prawdopodobnie nie uległa ona zmianie¹².

Radcom Ordynariatu obok spraw administracyjnych arcybiskupi powierzali szczególnie ważne misje do spełnienia. Przeważnie wchodziły one w zakres stosunków państwo – Kościół¹³ O znaczącej pozycji jaką posiadali radcy Ordynariatu świadczy fakt, że w 1865 r. władze pruskie usiłowały wymóc na arcybiskupie Ledóchowskim powołanie ks. kan. Karola Richtera na stanowisko radcy Ordynariatu¹⁴ Władzom pruskim zależało bowiem na odzyskaniu wpływów w otoczeniu arcybiskupa, które utraciły z chwilą, kiedy abp L. Przyłuski z dniem 1 I 1861 r. zwolnił kan. Richtera ze stanowiska radcy Ordynariatu. Arcybiskup Przyłuski przeszedł wówczas zdecydowanie na stronę obozu polskiego¹⁵

¹⁰ W zestawieniu roszczeń Kościoła wobec rządu pruskiego, jakiego w 1850 r. dokonał ks. kan. Jan Busław na polecenie abpa L. Przyłuskiego, biuro prezydialne arcybiskupa figurowało jako osobna pozycja w etacie, por. Zieliński, jw. s. 174 przyp. 62.

¹¹ W okresie rządów abpa L. Przyłuskiego funkcje radców Ordynariatu spełniali: kan. Józef Brzeziński 1846(?)–1853 (W. Klimkiewicz. *Kardynał Ledóchowski na tle swej epoki 1822-1902*. T. 2. *Wybór nuncjusza Mieczysława Ledóchowskiego na stolicę gnieźnieńską i poznańską w r. 1865*. Kraków 1938 s. 67), kan. Karol Richter 1849(?)–1860 (tamże s. 12), kan. Michał Polczyński 1862(?)–1863, kan. Jan Nepomucen Jabczyński 1861–1864 (*Elenchus posn. 1860, 1863-1865*; Klimkiewicz, jw. s. 12) Skład kancelarii zob. *Elenchus posn. 1856*. W 1847 r. kancelaria ordynariusza składała się z dwóch osób: sekretarza (kapelana) i kancelisty (registratora). W tym czasie nie była jeszcze zorganizowana i nie dzieliła jako osobna instytucja, ponieważ wśród pracowników konsystorza poznańskiego jest wymieniony „Ign. Sypniewski, Cancell. et Registr. Celmi Arch. Praes.” (*Elenchus posn. 1847*).

¹² Zachowane Elenchy archidiec. poznańskiej i gnieźnieńskiej nie zawierają na ten temat jakichkolwiek wiadomości.

¹³ Zob. np. Zieliński, jw. s. 112, 163, 166, 178.

¹⁴ Klimkiewicz, jw. s. 271-272.

¹⁵ Tamże s. 10-12.

Istotną zmianę w organizacji Ordynariatu wprowadził abp Juliusz Dinder (1886-1890) z pochodzenia Niemiec. Opierając się na wzorach niemieckich utworzył on Radę Ordynariatu (*Consilium Ordinarius*)¹⁶ Należeli do niej: arcybiskup jako przewodniczący i trzech członków kapituły katedralnej poznańskiej. Wszyscy trzej zostali mianowani radcami Ordynariatu, a jeden z nich pełnił obowiązki wiceprzewodniczącego Rady. Za abpa J. Dindera Rada Ordynariatu stała się, w pełnym tego słowa znaczeniu, naczelnym urzędem administracyjnym dla obydwu archidiecezji¹⁷ Wydaje się, że w skomplikowanej sytuacji, jaka zapanowała po zakończeniu kulturkampfu, tak zorganizowany Ordynariat odpowiadał zarówno arcybiskupowi, jak i władzom pruskim. Rady Ordynariatu, posiadając doskonałą znajomość duchowieństwa i warunków pracy w archidiecezjach, nie tylko spełniali wyznaczone przez ordynariusza funkcje administracyjne, lecz także służyli mu radą w podejmowaniu ważniejszych decyzji, co nie pozostawało bez znaczenia w okresie likwidowania skutków kulturkampfu. Władze państwowe natomiast były chyba również usatysfakcjonowane faktem istnienia Rady Ordynariatu, która – być może – w mniemaniu władz przynajmniej częściowo odpowiadała Powszechnym Radom Duchownym funkcjonującym w niektórych diecezjach niemieckich. Na przykład w diecezjach bawarskich od 1817 r., tzn. od zawarcia konkodatu (5 VI 1817), Powszechna Rada Duchowna (*Der Allgemeine Geistliche Rat*) była jedną z kolegialnych sekcji ordynariatu. W diecezjach niemieckich bowiem ukształtowały się dwa typy ordynariatów: jeden, zorganizowany według dawnego prawa kościelnego, występujący w diecezjach bawarskich (München, Augsburg, Regensburg, Bamberg, Eichstatt, Speyer) i we Wrocławiu oraz drugi, bardziej już odpowiadający wymogom *Kodeksu prawa kanonicznego* z 1917 r., w pozostałych diecezjach. Pierwszy typ charakteryzował się tym, że był podzielony na trzy sekcje: 1) Powszechną Radę Duchowną, 2) generalny wikariat, 3) konsystorz. Drugi natomiast posiadał wyraźnie oddzielony generalny wikariat od oficjalatu¹⁸ W skład Powszech-

¹⁶ *Elenchus posn. 1887-1890.*

¹⁷ O tym, że od czasów abpa J. Dindera Rada Ordynariatu była głównym urzędem administracyjnym dla obydwu archidiecezji świadczą Elenchy archidiecezji poznańskiej. Dotychczas bowiem Arcybiskupi Konsystorz Generalny w Poznaniu wymieniany był w Elenchach, jako centralny urząd administracyjny. Za abpa Dindera konsystorz poznański stanowi niejako drugą sekcję (na równi z konsystorzem gnieźnieńskim) urzędów administracyjnych archidiecezji. Dokładniej hierarchię urzędów uwypuklają Elenchy archidiecezji poznańskiej z czasów abpa F. Stablewskiego. Pod tytułem „*B. Regimen Archidioecesanum*” w punkcie I podany jest skład Rady Ordynariatu (*I. Consilium Ordinarius*): „*Praeses (...), Vicepraeses (...), Consil. I (...), Consil. II (...), In Curia: Director (...), Secr. Celmi. Dni (...), Secretar. (...)*”, w punkcie II natomiast skład konsystorza (*II. Consistorium Generale Archiepiscopale*). Zob. *Elenchus posn. 1887, 1890, 1901, 1903.*

¹⁸ Szerzej na ten temat zob. A. Teiner. *Ordinariat*. [W:] *Kirchenlexikon*. Aufl. 2. Bd. 9. Freiburg 1895 kol. 1023-1024; J. Müller: *Die bischöflichen Diözesanbehörden, insbesondere das bischofliche Ordinariat*. Stuttgart 1905; Kienitz, jw. s. 49-53.

nej Rady Duchownej wchodził przeważnie członkowie kapituły katedralnej, chociaż biskup mógł powołać do niej także innych duchownych. Ustanowienie Powszechnej Rady Duchownej, która spełniała podwójną funkcję: senatu biskupa, podobnie jak kapituła katedralna i organu administracyjnego ordynariatu, przy czym zakresy kompetencji częściowo się pokrywały, ograniczało uprawnienia wikariusza generalnego¹⁹ W pewnym sensie uwzględniało także żądania władz państwowych, które dążyły do tego, by upodobnić administrację diecezjalną w Kościele katolickim do protestanckiego systemu kolegialnego²⁰

Od czasów abpa Dindera można mówić o Ordynariacie w węższym i w szerszym znaczeniu. Do Ordynariatu w szerszym znaczeniu należeli: arcybiskup, członkowie Rady Ordynariatu, pracownicy kancelarii i kapelan arcybiskupa, który z reguły pełnił także obowiązki sekretarza. Ordynariat sensu stricto stanowiła Rada Ordynariatu z arcybiskupem jako jej przewodniczącym. Na sesjach Ordynariatu (w ścisłym znaczeniu), radcy referowali arcybiskupowi sprawy wymagające jego decyzji. Większość spraw omawiano wspólnie i chociaż decydował ordynariusz, to prawdopodobnie stanowisko radców Ordynariatu wobec poszczególnych kwestii rozpatrywanych na sesjach nie pozostawało bez wpływu na decyzje arcybiskupa²¹

Z braku materiałów źródłowych trudno z całą pewnością ustalić częstotliwość posiedzeń Rady Ordynariatu. Zazwyczaj odbywały się one w każdą środę. O co tygodniowych sesjach można wnioskować z porównania z Książęcobiskupią Tajną Kancelarią we Wrocławiu, gdzie posiedzenia odbywały się w każdą sobotę i z Powszechną Radą Duchowną w Monachium, która zbierała się na swoje sesje w każdy wtorek²². Tradycja środowych sesji Ordynariatu przetrwała do abpa Edmunda Dalbora. Jednak za jego rządów odbywały się rzadziej, prawdopodobnie raz w miesiącu²³

Za rządów abpa Floriana Okszy Stablewskiego (1891-1906) organizacja Ordynariatu nie uległa zmianie. Jedynie w kancelarii miejsce dotychczasowego registratora zajął dyrektor kancelarii nazwany też kanclerzem Ordynariatu²⁴

¹⁹ G. May: *Geistlicher Rat*. LThK Bd. 4 kol. 624-625; Kienitz, jw. s. 50-51.

²⁰ Müller, jw. s. 113-121.

²¹ O zakresie spraw omawianych na sesjach Ordynariatu decydował arcybiskup. Dla porównania: w zakres kompetencji Rady Duchownej w Monachium wchodziły takie sprawy, jak: dysmembracja parafii, sprawy szkolne, studia duchowieństwa, fundusz emerytalny. Kienitz, jw. s. 52.

²² *Handbuch des Bistums Breslau und Seines Delegatur-Bezirks 1915* s. 11; zob. też *Real-Handbuch des Bistums Breslau 1929* T. 2. s. 14; *Schematismus der Geistlichkeit des Erzbistums München und Freysing 1870* s. 14.

²³ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (AAG), Akta Kurii Metropolitalnej (AKM) 4 Abp E. Dalbor do bpa W. Kloske 28 VI 1919; Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP), Akta Ordynariatu Arcybiskupiego (AO) X 371 Abp Dalbor do konsystorza gnieźnieńskiego 12 XI 1922, ks. A. Laubitz do kard. Dalbora 18 IX 1920.

²⁴ *Elenchus posn. 1901-1906*.

W okresie *sede vacante* po śmierci abpa F. Stablewskiego, wikariusze kapitulni obydwu archidiecezji na mocy postanowień dekretu Kongregacji Konsystorialnej *Maxima cura* z 20 VIII 1910 r. utworzyli w tym samym roku sądy administracyjne w Gnieźnie i w Poznaniu²⁵. Na drodze postępowania administracyjnego wyrokowały one o usunięciu z beneficjum proboszcza usuwalnego, kiedy ten nie chciał się zgodzić na przeniesienie oraz kiedy proboszcz nieusuwalny wniósł rekurs przeciw dekretowi amocji. Ze względu na znikomą liczbę przypadków, w których władze archidiecezji zmuszone były wdrożyć proces przeciw opornym duchownym, działalność sądów administracyjnych była prawie niezauważalna²⁶.

Skład sądów administracyjnych nie był ściśle określony. W latach 1910-1915 sąd administracyjny archidiecezji gnieźnieńskiej składał się z 4 sędziów i 4 konsultorów, natomiast w archidiecezji poznańskiej – z 2 sędziów i 2 konsultorów. Członkowie sądów administracyjnych z reguły mianowani byli na 5 lat. W późniejszym okresie w archidiecezji gnieźnieńskiej było 3 konsultorów, w poznańskiej 4, natomiast funkcje sędziów w obydwu archidiecezjach spełniały te osoby, które otrzymały nominacje na egzaminatorów prosynodalnych²⁷.

Jakie miejsce zajmowały one w strukturze organizacyjnej urzędów i instytucji archidiecezjalnych? Sądy administracyjne były instytucjami niezależnymi od konsystorza i rozpatrywały sprawy, które m. in. ordynariusz zastrzegł własnemu forum. Proces przeciwko beneficjantowi mógł wdrożyć ordynariusz, natomiast wikariusze generalni – tylko na mocy specjalnego, jednorazowego upoważnienia ordynariusza. Tak więc w pierwszych latach działalności, w okresie *sede vacante*, sądy administracyjne zależały od wikariuszy kapitulnych, ale nie wchodziły w skład konsystorza. Natomiast po obsadzeniu stolicy arcybiskupiej tworzyły osobną sekcję Ordynariatu²⁸.

Tak zorganizowany naczelny urząd administracyjny ordynariusza archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej przetrwał do 1925 r. W tym bowiem roku abp Edmund Dalbor przeprowadził jego reorganizację. Polegała ona na

²⁵ Dekret wikariusza kapitulnego archidiecezji gnieźnieńskiej, ks. K. Doroszewskiego z 15 XII 1910 r. „Kościelny Dziennik Urzędowy dla Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 26:1911 nr 2 s. 7. Nie udało się ustalić dokładnej daty powołania sądu administracyjnego dla archidiecezji poznańskiej przez ówczesnego wikariusza kapitulnego abpa E. Litowskiego.

²⁶ AAP OA X 444 W latach 1915-1923 wdrożono 1 proces w archidiecezji poznańskiej (w 1916) i 1 w archidiecezji gnieźnieńskiej (w 1923), natomiast zagrożono procesem w archidiecezji poznańskiej w 1 wypadku (w 1920) i w archidiecezji gnieźnieńskiej w 2 wypadkach (w 1923).

²⁷ Zob. Elenchy obydwu archidiecezji z lat 1915-1927.

²⁸ Wątpliwości w kwestii przynależności organizacyjnej sądów administracyjnych budzą urzędowe wykazy duchowieństwa obydwu archidiecezji. W Elenchach archidiecezji poznańskiej sąd administracyjny był zawsze umieszczany przy ordynariacie za Radą Ordynariatu (wyjątkowo w 1922 r. umieszczono go przy konsystorzu przed sądem arcybiskupim). W Elenchach archidiecezji gnieźnieńskiej do 1922 r. umieszczono sąd administracyjny przy konsystorzu, po 1922 r. przy ordynariacie.

oddzieleniu od Rady Ordynariatu funkcji administracyjnych, w wyniku czego stała się ona faktycznie tylko ciałem doradczym ordynariusza, oraz na utworzeniu rzeczywistego urzędu administracyjnego arcybiskupa. Przeprowadzone zmiany w rzeczywistości były tylko formalnym usankcjonowaniem tego, co w praktyce istniało już od kilku lat.

W związku z tym nasuwają się pytania: jakie przyczyny doprowadziły do reorganizacji Ordynariatu i dlaczego dokonano jej dopiero w 1925 roku?

Jest rzeczą oczywistą, że u podstaw reorganizacji znajdował się nowy *Kodeks prawa kanonicznego*, który wszedł w życie 10 V 1918 r. Praktyczna realizacja postanowień kodeksowych odnośnie do centralnych władz administracyjnych Kościołów lokalnych, w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej opóźniała się m. in. ze względu na niejasną sytuację polityczną, jaka panowała w Wielkopolsce po zakończeniu I wojny światowej, oraz na nagłą konieczność zajęcia się odnową życia kościelnego i religijnego, które przez okres wojny nieco podupadło. W pierwszych latach powojennych kard. Dalbor większy nacisk kładł na rozwiązywanie problemów duszpastrskich, takich jak np. obsada wakujących parafii czy rozwijanie wewnętrznego podziału administracyjnego w archidiecezjach. W centralnych zaś urzędach administracyjnych przeprowadzał tylko te zmiany, które uważał za najbardziej konieczne²⁹

Bezpośrednie przyczyny reorganizacji ordynariatu miały swoje źródło również w samej Radzie Ordynariatu, w jej wewnętrznej organizacji i w działalności poszczególnych radców.

Za poprzedników abpa E. Dalbora zakres działalności Rady Ordynariatu, jako organu administracyjnego i zarazem ciała doradczego arcybiskup, był ściśle uzależniony od woli i postanowień ordynariusza. Stąd też wydaje się słuszne twierdzenie, że im ordynariusz osobiście był bardziej zaangażowany w sprawy archidiecezji, tym administracyjna działalność Rady była bardziej ograniczona i przeciwnie – wzrastała, kiedy ordynariusz z różnych względów nie mógł zająć się wszystkimi sprawami administracyjnymi. Potwierdzeniem tego jest działalność Rady za rządów kard. Dalbora. W pierwszym okresie jego rządów, który przypadł na lata wojny światowej, funkcje administracyjne Rady były raczej ograniczone. Nad większością spraw przedkładanych swojemu forum abp Dalbor czuwał osobiście. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, kiedy przystąpiono do likwidacji skutków wojny w życiu Kościoła gnieźnieńskiego i poznańskiego, kiedy prymas Dalbor bardziej zaangażował się w sprawy Kościoła w Polsce, wreszcie kiedy z powodu choroby nie był w stanie objąć całości administracji archidiecezjalnych, działalność

²⁹ Np. w 1920/21 r. zorganizował sądy arcybiskupie w obydwu archidiecezjach, przez co w konsystorzach rozdzielił władze sądownicze i karne od władz administracyjnych. Od tego czasu obok nazwy „konsystorz” zaczęto także używać nazwy „kuria biskupia”

Rady jako organu administracyjnego i jako ciała doradczego arcybiskupa znacznie wzrosła.

Przy omawianiu działalności Rady Ordynariatu należy pamiętać, że radcy ordynariatu spełniali ponadto inne odpowiedzialne funkcje w konsystorzu poznańskim, w Sądzie Arcybiskupim czy w Seminarium Duchownym. Funkcje te w pewnym sensie ograniczały ich działalność administracyjną w ordynariacie i w konsekwencji prowadziły do podziału radców na tych, którzy tylko uczestniczyli w sesjach Rady Ordynariatu (pojmowanej jako kolegium doradcze arcybiskupa) i na tych, którzy uczestnicząc w sesjach Rady zarazem rzeczywiście pracowali w ordynariacie. Podział funkcji w ordynariacie dokonywał się za wiedzą ordynariusza i przebiegał powoli. Prawdopodobnie znaczny wpływ na organizację pracy w ordynariacie wywierał bp Stanisław Łukomski, który w 1920 r. został wiceprzewodniczącym Rady Ordynariatu, a w 1922 r. stałym zastępcą kard. E. Dalbora³⁰

W 1920 r. do Rady Ordynariatu dokooptowano asesora³¹ Od tegoż roku w sesjach Ordynariatu uczestniczył także wikariusz generalny archidiecezji gnieźnieńskiej. Formalnie wszedł do Rady Ordynariatu dopiero w 1925 r.³²

Zmiany w Radzie Ordynariatu łącznie z powiększeniem personelu kancelarii³³ doprowadziły w 1925 r. do ukonstytuowania się nowej struktury Ordynariatu. Należeli do niego: arcybiskup, dwóch radców ordynariatu, asesor, prawnicy kancelarii (dyrektor i 3 sekretarzy, z których jeden pełnił również obowiązki kapelana arcybiskupa, woźny), członkowie Rady Ordynariatu (wiceprzewodniczący i 5 radców), członkowie sądów administracyjnych³⁴ W 1926 r. ze względu na nominację bpa S. Łukomskiego na ordynariusza diecezji łomżyńskiej zawakowało stanowisko wiceprzewodniczącego Rady Ordynariatu i stanowisko radcy Ordynariatu. Natomiast w kancelarii mianowano czwartego sekretarza i zatrudniono drugiego woźnego³⁵

³⁰ „Miesięcznik Kościelny” 35:1920 nr 6 i 7 s. 35; abp E. Dalbor poinformował o tym duchowieństwo zebrane na kongregacji księży dziekanów w dniu 20 XI 1922: „Z powodu szerzącego się zakresu spraw należących do kompetencji Arcybiskupa Gnieźnieńskiego i Poznańskiego jako Prymasa Polski i częstszych z tego powodu wyjazdów do Warszawy było koniecznością ustanowić stałe zastępstwo dla bieżących spraw diecezjalnych. Zastępstwo objął np. X. biskup Łukomski” *Sprawozdanie XXI Zjazdu XX Dziekanów obydwóch archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej odbytego w Poznaniu dnia 20 i 21 IX 1922 roku*. Poznań 1922 s. 1.

³¹ *Elenchus 1922*.

³² *Elenchus 1926*. Bp W. Kloske, jako wikariusz generalny archidiecezji gnieźnieńskiej (1915-1920) nie zawsze brał udział w sesjach ordynariatu, być może ze względu na podeszły wiek i chorobę.

³³ W 1922 r. mianowano drugiego sekretarza, a w 1923 zatrudniono woźnego. *Elenchus 1924*.

³⁴ Ks. J. Nowacki wyłącznie w oparciu o Elenchy z 1926 i 1927 roku podał taki właśnie skład kurii arcybiskupiej w Poznaniu (Ordynariatu), sugerując, że podobna struktura organizacyjna istniała od pierwszej połowy XIX wieku (jw. s. 133).

³⁵ *Elenchus 1927*

Arcybiskup August Hlond po 4 miesiącach sprawowania rządów w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej zreorganizował strukturę centralnych urzędów administracyjnych w obydwu archidiecezjach. Z dniem 31 I 1927 r. zlikwidował Ordynariat Arcybiskupi w Poznaniu. Jego agendy rozdzielił pomiędzy konsystorze, które przemianował na kurie arcybiskupie, i dotychczasową kancelarię Ordynariatu, którą zreorganizował i nazwał Przyboczną Kancelarią Prymasowską³⁶ Przez reorganizacją administracji prymas Hlond pragnął „(...) osiągnąć większą jedność w wewnętrznym zarządzie obu Archidiecezji i przez uproszczenie procedury kancelaryjnej umożliwić szybsze załatwienie aktów”³⁷

Pierwszy lapidarnie wyrażony motyw reorganizacji wymaga pewnego wyjaśnienia. Na czym miała polegać „większa jedność w wewnętrznym zarządzie obu Archidiecezji”? Przede wszystkim na zwiększeniu autonomii obydwu kurii arcybiskupich, jako centralnych organów administracyjnych w archidiecezjach. To pociągało za sobą wzmocnienie roli i znaczenia wikariuszy generalnych stojących na czele kurii. Ordynariat bowiem, a zwłaszcza Rada Ordynariatu i stanowisko jej wiceprzewodniczącego, w pewnym sensie ograniczały ich kompetencje³⁸ Dominująca rola Ordynariatu uwidoczniła się szczególnie w ostatnich latach rządów kard. Dalbora. Złożyło się na to wiele przyczyn. Dla przykładu można wymienić: przejście niektórych agend konsystorskich przez Ordynariat, obciążenie kard. Dalbora nowymi obowiązkami, płynącymi z tytułu prymasa Polski, wzrost roli i znaczenia wiceprezesa Ordynariatu, upadek znaczenia kapituł metropolitalnych, przenoszenie księży z jednej diecezji do drugiej, zależnie od potrzeb, wspólna kasa mieszcząca się w konsystorzu poznańskim i wypłaty dotacji państwowych duchowieństwu archidiecezji gnieźnieńskiej z tejże kasy. Nic więc dziwnego, że nawet w kołach duchowieństwa zamiast nazwy archidiecezje gnieźnieńska i poznańska używano określenia archidiecezja gnieźnieńsko-poznańska. Być może wyda się to nieprawdopodobne, ale na skutek splotu tych różnych okoliczności w latach dwudziestych XX wieku archidiecezja gnieźnieńska była na drodze wiodącej do ściślejszego związania się z archidiecezją poznańską nie tylko unią personalną, lecz także i unią rzeczową. Paradoks, ale byłaby to częściowa realizacja zamiarów rządu pruskiego, z którymi tak mocno walczono w pierw-

³⁶ *Dekret abpa A. Hlonda z 21 I 1927: Reorganizacja kurii arcybiskupich.* „Miesięcznik Kościelny” 44:1927 nr 2 s. 9. W Elenchu na 1928 r. zamieszczono nazwę łacińską „Curia aulica Eminentissimi Domini”, natomiast w „Roczniku Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej” 1929-1938 stosowano określenie „Przyboczna Kancelaria Jego Eminencji Księdza kardynała Prymasa Polski w Poznaniu” Na temat Kancelarii Prymasa Polski zob. też: M. B a n a s z a k. *Kardynał Prymas August Hlond jako arcybiskup gnieźnieński i poznański w latach 1926-1939.* [W:] *W służbie Kościoła poznańskiego. Księga Pamiątkowa na 70-lecie urodzin arcybiskupa metropolity dr. Antoniego Baraniaka.* Red. ks. L. Bielarzewski. Poznań 1974 s. 246-247.

³⁷ „Mies. Kośc.” 44:1927 nr 2 s. 9.

³⁸ Por. K i e n i t z, jw. s. 52.

szej połowie XIX wieku. Likwidacja Ordynariatu była pierwszym etapem w procesie „przywracania” rzeczywistej unii personalnej archidiecezji gnieź-
nień-

skiej i poznańskiej. Proces ten zakończył się w 1930 r., kiedy kard. A. Hlond z dniem 1 stycznia rozdzielił finanse obydwu archidiecezji. Po likwidacji Ordynariatu wszystkie sprawy administracyjne związane z zarządem archidiecezji, z wyjątkiem zastrzeżonych ordynariuszowi, załatwiały właściwe kurie arcybiskupie. Decyzje podejmowali wikariusze generalni osobiście lub po uprzednim, bezpośrednim porozumieniu się z arcybiskupem.

Działalność Kancelarii Prymasa Polski koncentrowała się w zasadzie wokół trzech rodzajów spraw, w których kard. Hlond był zaangażowany, jako: 1) prymas Polski, 2) arcybiskup gnieźnieński i poznański, 3) opiekun Wychodźstwa³⁹ W dekrete reorganizacyjnym z 21 I 1927 r. kard. Hlond nie określił bliżej kompetencji Kancelarii, zaznaczając jedynie, że należą do niej „sprawy Seminarium Arcybiskupiego w Poznaniu i nadzór nad administracją jego majątkiem oraz wszystkie sprawy nie związane z wewnętrznym zarządaniem obu Archidiecezji”⁴⁰ Dokładniej kompetencje te określało zarządzenie wydane z dekretem reorganizacyjnym a dotyczące właściwego adresowania korespondencji do centralnych urzędów administracyjnych. Do Kancelarii Prymasa Polski polecono kierować „sprawy Seminarium Arcybiskupiego w Poznaniu i jego majątków, sprawy Sekretariatów Generalnych, Misji Zagranicznych, opieki duszpasterskiej nad emigracją, studiów zagranicznych kleru, Unii Apostolskiej, Arcybractwa Wiecznej Adoracji itp.”⁴¹

W następnych latach zakres kompetencji Kancelarii prymasowskiej uległ pewnym zmianom. Już pod koniec 1927 r. z kompetencji Kancelarii wyłączono sprawy misyjne, tworząc przy niej Sekretariat Misyjny z dyrektorem na czele⁴². W 1938 r. obowiązki dyrektora Sekretariatu Misyjnego przejął jeden z referentów Kancelarii⁴³ Prawdopodobnie pod koniec 1927 r. lub na początku 1928 r. utworzono referat prasowy⁴⁴, a w 1929 r. referat do spraw opieki moralnej i społecznej nad Wychodźstwem⁴⁵ Z dniem 31 I 1932 r. kard. Hlond zlikwidował w Kancelarii referat szkolny, przekazując jego agendy kuriom arcybiskupim⁴⁶ W jego miejsce od 1 II 1932 r. ustanowił osobny referat „dla spraw dotyczących ćwiczeń duchownych, pod nazwą Sekretariat

³⁹ Potwierdza to układ akt Kancelarii Prymasowskiej przechowywanych w AAG.

⁴⁰ Reorganizacja kurii arcybiskupich. „Mies. Kość.” 44:1927 nr 2 s. 9.

⁴¹ Co do właściwego adresowania. Tamże s. 9.

⁴² AAG APP II 50 k. 60-65. Pierwszym dyrektorem Biura Misyjnego był ks. K. Bajerowicz (*Elenchus* 1928).

⁴³ Ks. kan. H. Zborowski. AAG APP II 50 k. 105.

⁴⁴ AAG AKM 26 Protokół z konferencji dekanalnej dek. pobiedziskiego z 20 II 1928 r.

⁴⁵ „Mies. Kość.” 44:1929 nr 10 s. 83.

⁴⁶ *Zarządzenie w sprawie referatów szkolnych przy kuriach arcybiskupich.* „Mies. Kość.” 47:1932 nr 1 s. 1.

Rekolekcyjny”⁴⁷ W myśl wskazań encykliki papieża Piusa XI *Mens nostra* z 20 XII 1929 r. miał on służyć uaktywnieniu i wzmożeniu ruchu rekolekcyjnego w obydwu archidiecezjach.

Nad działalnością Kancelarii prymasowskiej w pierwszych latach jej funkcjonowania czuwał prawdopodobnie sam kard. Hlond. Dopiero z dniem 1 IX 1929 r. ogólne kierownictwo Kancelarii powierzył jednemu z referentów, ks. kan. Henrykowi Zborskiemu, mianując go szefem Kancelarii⁴⁸. Załatwianiem poszczególnych spraw w Kancelarii zajmowali się odpowiedni referenci, natomiast prace kancelaryjne wykonywali sekretarze pod kierunkiem dyrektora Kancelarii, którego od 1930 r. nazywano oficjalnie kierownikiem biura. W Kancelarii Prymasa Polski spełniał on funkcje analogiczne do funkcji kanclerza w kuriach diecezjalnych⁴⁹. Prywatną korespondencją prymasa Polski zajmował się prawdopodobnie kapelan. Od 1 IX 1933 r. kard. Hlond powierzył ją osobistemu sekretarzowi ks. drowi Antoniemu Baraniakowi SDB⁵⁰

DAS ERZBISCHÖFLICHE ORDINARIAT IN POSEN

Zusammenfassung

Die ersten Erzbischöfe von Gnesen und Posen, die von Posen aus zwei 1821 durch Personalunion verbundene, weiträumige Erzdiözesen regierten, waren bemüht, die Rolle und Bedeutung des Konsistoriums in Gnesen und Posen als der obersten Institutionen bei der Verwaltung beider Erzdiözesen hervorzuheben. Wegen der zunehmenden Zahl von Angelegenheiten, deren Entscheidung die Erzbischöfe von ihrer Diözese abhängig machten, wurde es notwendig, ein eigenes, den beiden Konsistorien übergeordnetes Verwaltungsamt einzurichten. Die ersten Spuren seines Wirkens finden wir während der Amtszeit von Erzbischof Leon Przyłuski (1845-1865). Es wurde damals als Präsidialbüro des Erzbischofs bezeichnet. Die eigentliche Konstituierung des Ordinariats als zentrales Verwaltungsamt für beide Erzdiözesen verdanken wir Erzbischof Juliusz Dinder (1886-1890), der nach der Zeit des Kulturkampfes die Organisationsstrukturen in den ihm anvertrauten Erzdiözesen wiederaufbaute und neben der erzbischöflichen Kanzlei den Ordinariatsrat einrichtet. Ihm gehörten der Erzbischof als Vorsitzender sowie drei Mitglieder des Posener Domkapitels an. Der Erzbischof und die preußischen Behörden behandelten den Ordinariatsrat als Entsprechung des in einigen deutschen Diözesen existierenden Allgemeinen Geistlichen Rates, wo er eine besondere Sektion des Ordinariats bildete und die Doppelfunktion des bischöflichen Senats und des Verwaltungsorgans erfüllte. Im Jahre 1910

⁴⁷ Dekret kard. Hlonda z 13 I 1932 r. „Ustanowienie Sekretariatu Rekolekcyjnego” Tamże s. 1-2.

⁴⁸ „Mies. Kość.” 44:1929 nr 13 s. 119. Stwierdzenie ks. M. Banaszaka: „Na jej czele stał dyrektor, który od 1930 r. nosi nazwę szefa Kancelarii”, w tym wypadku nie odpowiada prawdzie. Banaszak, jw. s. 246.

⁴⁹ Zarządzenia kard. Hlonda wychodzące z Kancelarii Prymasowskiej były zawsze kontrsygnowane przez dyrektora (kierownika) biura Kancelarii. Zob. „Mies. Kość.” 42:1928 – 54:1939.

⁵⁰ Ks. A. Baraniak pełnił funkcje osobistego sekretarza kard. Hlonda do końca jego życia. Ks. bp M. Przykucki: *Z kalendarium życia i prac ks. arcybiskupa Antoniego Baraniaka metropolity poznańskiego (do roku 1972)* [W:] *W służbie Kościoła poznańskiego*.

riefen die Kapitelvikare kraft des Dekrets der Konsistorialkongregation „Maxima cura“ vom 20.8.1910 Verwaltungsgerichte in Gnesen und in Posen ins Leben. Sie waren vom Konsistorium unabhängig und bildeten besondere Sektionen im Ordinariat. Kardinal E. Dalbor führte 1925 eine Reorganisation des Ordinariats durch und löste die administrativen Funktionen vom Ordinariatsrat, wodurch dieser nur noch eine beratende Körperschaft des Erzbischofs war. Mit der Erledigung der Verwaltungsangelegenheiten befaßte sich ein besonderes Amt, an dessen Spitze der Stellvertreter von Kardinal Dalbor, der Generalvikar für beide Erzdiözesen Bischof Stanisław Łukomski stand. Kardinal August Hlond liquidierte 1927 das erzbischöfliche Ordinariat und teilte seine Agenden unter die bisherigen Konsistorien in Gnesen und in Posen auf, die er in erzbischöfliche Kurien umbenannte. Durch die Auflösung des Ordinariats stärkte er die Rolle und Bedeutung der Generalvikare und unterstrich die Eigenständigkeit beider Erzdiözesen. An der Stelle des aufgelösten Ordinariats eröffnete er die Primaskanzlei. Deren Wirken konzentrierte sich auf drei Arten von Angelegenheiten, in denen Kardinal Hlond 1) als Primas von Polen, 2) als Erzbischof von Gnesen und Posen und 3) als Schirmherr der Emigranten engagiert war.